

**АНАЛІЗ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ ДОСЛІДЖЕНЬ МОВНОЇ
ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МОВНИХ ВІДНОСИН І
ФОРМУВАННЯ ЇЇ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

**ANALYSIS OF THE CONCEPTUAL PROVISIONS OF RESEARCH ON LANGUAGE
POLICY IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF ENSURING LANGUAGE RELATIONS
AND FORMING ITS CONSTITUTIONAL-LEGAL BASIS IN THE CONTEXT
OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR**

Ялова О.В.,

orcid.org/0000-0002-5167-5740

кандидат юридичних наук, доцент,

професор кафедри ділової української та іноземних мов

Навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ

Одним із важливих аспектів творення державності в незалежній Україні, а в умовах агресії, війни і повномасштабного вторгнення росії зокрема, є мовна політика, яка покликана втілювати кращі традиції боротьби українського народу за національні ідеали, безпеку, цілісність держави, чинити вплив на динаміку гуманітарного розвитку суспільства.

На парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні», що відбулися 12 березня 2003 року, констатувалося, що немає достатньої кількості фундаментальних наукових праць з правових аспектів функціонування української мови, зокрема, стосовно ступеня її правового забезпечення і розвитку, відповідності положень Конституції з цього приводу сучасним умовам.

Окремі питання становлення, формування мовної політики, методів її дослідження і реалізації висвітлювали деякі вітчизняні і зарубіжні вчені-юристи Василенко В.А., Зархіна С.Е., Кафарський В.І., Козюбра М.І., Колісник В.П., Колодій А.М., Костицький М.В., Ляшенко Н.В., Рапацька Л.П., Стецюк П.Б., Тодика Ю.М., Федоренко Л.В., Шемшученко Ю.С. та ін., і вчені інших наукових напрямків: Горбатенко В.П., Заблоцький В.В., Козієвська О.І., Котигоренко В.О., Куць О.М., Масенко Л.Т., Нагорна Л.П., Пахльовська О.Є.-Я., Погрібний А.Г., Шумлянський С.В. та інші.

У той же час аналіз засвідчує, що й сьогодні у правовій науці України недостатньо досліджень щодо процесів конституційно-правового регулювання мовної політики та її реалізації, хоча успішне вирішення теоретичних і практичних проблем функціонування і розвитку державної мови є невід'ємною складовою такого важливого конституційного принципу як побудова суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Враховуючи викладене, актуальною є потреба у дослідженні і аналізі науково – обґрунтованих положень для успішного і ефективного забезпечення формування та реалізації конституційно – правових засад мовної політики.

Мета статті полягає в аналізі, визначенні і узагальненні концептуальних положень досліджень мовної політики в Україні, її вплив на забезпечення мовних відносин і формування конституційно – правових засад.

Ключові слова: концептуальні положення, доктринальні дослідження мовної політики, мовна політика, мовні відносини, конституційно-правові засади мовної політики, мовне законодавство, реалізація конституційно-правових засад.

The article provides a comprehensive analysis of the conceptual provisions of doctrinal studies of language policy in Ukraine in the context of ensuring language relations and forming its constitutional and legal foundations. The relevance of the study is due to the decisive role of language policy in the processes of state formation, national security and consolidation of Ukrainian society, which is becoming especially acute in the conditions of the Ukrainian-Russian war, full-scale aggression and hybrid threats to the humanitarian sphere.

The paper analyzes the state of scientific development of language policy problems, focusing on the correlation of legal, political science, sociolinguistic and philosophical approaches to its study. The thesis about the insufficient level of systematic constitutional and legal studies of language policy compared to other scientific fields is substantiated and the need for their further development is proven, taking into account the modern challenges of statehood.

Special attention is paid to the analysis of conceptual ideas regarding the language of law, the role of the state in ensuring the functioning of the state language, the principles of language policy, as well as the legal mechanisms for the implementation of language rights and obligations. The contribution of domestic and foreign scholars to the formation of doctrinal foundations of language policy is revealed, in particular, in determining the principles of combining the status of the state language with guarantees for the development of the languages of national minorities and indigenous peoples.

The article systematizes scientific approaches to assessing the effectiveness of the language legislation of Ukraine, reveals its contradictions and gaps, and emphasizes the problem of the lack of effective mechanisms for the implementation of constitutional provisions in the language sphere. The need for harmonization of legislative norms, implementation of international legal standards, and taking into account the results of empirical sociolinguistic research when forming the state language policy is substantiated.

The methodological basis of the study is philosophical-legal, formal-legal, systemic-structural, comparative-legal and interdisciplinary approaches, which allowed us to reveal the evolution of language policy, its regulatory and legal principles and the practice of implementation. The scientific novelty lies in the generalization of the conceptual provisions of doctrinal studies of language policy through the prism of constitutional law and in substantiating the priority of the state language as a key factor of sovereignty and national security.

The practical significance of the results obtained lies in the possibility of their use in the normative activities of state authorities and local self-government bodies, in the process of improving language legislation, as well as in scientific research and educational activities in teaching constitutional law, language policy and humanitarian security.

Key words: language policy, conceptual provisions of language policy, doctrinal studies, language relations, constitutional and legal principles of language policy, language legislation, state language.

Виклад основного змісту. Насамперед, хочемо підкреслити, що доктринальних юридичних досліджень мовної політики в Україні не так багато. Цією проблемою більше, частіше і глибше займаються політологи, соціологи, історики, філософи.

Вважаємо, що висвітлення цього питання варто почати з досліджень в галузі мови права, бо воно є однією з важливих професійних мов (поряд з мовою медицини, техніки, мистецтва), що виникла на основі національної мови.

Окрім того, мова права включає низку відносно самостійних видів (мова законодавства і підзаконних актів, мова юридичної науки і освіти, мова юридичної журналістики і т. д.), предметна специфіка галузей права визначає додаткові особливості кожної з цих підмов, які у свою чергу також поділяються на декілька видів – мова цивільного, кримінального, міжнародного і т. п. права, мови відповідних видів судочинства і т. п. [12, 3].

Оскільки право, як відомо, являє собою систему загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою, і має ключове значення у регулюванні правопорядку на національному і міжнародному рівнях, а держава відіграє особливу конституційну роль щодо права, бо тільки вона здатна забезпечити загальнообов'язковість соціальних норм у масштабах усього суспільства, і специфічною формою виявлення права є законодавство [15, 5], то питання забезпечення належної мови права в Україні зобов'язане, на наш погляд, бути в центрі здійснення державної мовної політики.

При цьому, на наше переконання, бажано, щоб держава в особі, насамперед, Верховної Ради України, дотримувалася рекомендацій Монтеск'є до техніки складання законів: стиль законів повинен бути стислим; стиль законів повинен бути простим; слова закону повинні викликати у всіх людей одні й ті самі почуття, уникаючи невизначених виразів; якщо у законі були точно визначені відомі поняття, не варто більше повертатися до незрозумілих виразів; у законах доцільно виходити від реального до реального, а не від реального до інакомовного та не від інакомовного до

реального; закони не повинні удаватися в тонкощі, вони призначаються для людей пересічних і містять не мистецтво логіки, а розсудливі уявлення простого батька родини; коли закон не потребує обмежень і видозмін, то ліпше за все обходитися без них. Такі подробиці тягнуть за собою нові подробиці [12, 176–177].

Дослідженню історичного розвитку філософських вчень про мову права присвячена монографія Титова В.Д., Зархіної С.Є. В ній розглядаються концепції античних (Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон, Гай), середньовічних (Герберт, Фульбер), ренесансних (Ф.Бекон) мислителів, філософів нового часу (Гроцій, Гоббс, Локк, Лейбніц, Монтеск'є, Беккарія, Кант), а також філософів XIX століття (Шеллінг, Гегель, Гумбольдт, Савіньї, Гуго, Пухта, Фейербах, Ієрінг) [12].

Перші статті, в яких розглядалися проблеми мовної ситуації України, В. Брицина і В. Русанівського, як зазначає Масенко Л.Т., з'явилися в кінці 1980-х років. Їх появу викликала необхідність нейтралізації конфлікту, що виник між московським центром і республіками на ґрунті національно-мовних відносин, потреба віднайдення нових підходів до врегулювання мовних проблем із врахування зарубіжного досвіду мовного планування в поліетнічних країнах. Загальний опис мовної ситуації України містять дослідження В. Брицина, О. Тараненка, Н. Шумарової, В. Чемеса, регіональні соціолінгвістичні дослідження належать В.Демченкові, Т. Кузнєцовій, Ю. Сапліну, білінгвізм у молодіжному середовищі м. Києва досліджувала Т. Бурда-Федорчук, спроба мікросоціолінгвістичного аналізу малої групи належить Н. Шевчук. Досвід мовних політик інших країн у зв'язку з потребою його застосування до розв'язання мовних проблем України вивчали Б. Ажнюк, Ю. Жлуктенко, Л. Лазаренко, О. Черданченко та ін. [6, 99–100].

Концептуальні положення правового регулювання і реалізації мовної політики в Україні сформульовані, насамперед, у навчальному посібнику доктора філософських наук О.М. Куця «Мовна політика в державотворчих процесах України»

[5]. На підставі аналізу документів і спеціальної літератури, використання міжнародного досвіду вперше йдеться про мовну політику як складову політику держави, ґрунтовно висвітлена мовно-політична ситуація, розкрито сутність мовної політики в умовах СРСР та нашої держави. Проаналізовано проблеми становлення української мови як державної, доведена безперспективність двомовності в Україні на державному рівні, підкреслена недовіра влади в реалізації мовної політики. Показано, що мова активно використовується як заручниця політичних ігор і боротьби партії за владу, за геополітичну орієнтацію України. Розглянуто роль і місце у сучасних державотворчих процесах, розкриваються механізми реалізації законотворчої бази з мовного питання.

Куць О.М. одним із перших в Україні на основі положень Конституції України виокремлює (хоча на нашу думку, не повною мірою) принципи мовної політики. Він стверджує, що мовна політика української держави, як і інших демократичних країн, здійснюється на засадах демократії, принципи якої передбачають:

- державне забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя на території України;
- урахування невід’ємного права особи спілкування рідною мовою;
- сприяння реалізації етносам права користування і розвитку власної мови;
- принцип поєднання державної української мови з гарантіями розвитку та використання мов національних груп і корінних народів;
- розвиток мов етноменшин не повинен шкодити державній мові, необхідності її знати, вивчати й користуватися у спілкуванні;
- толерантне відношення з боку суспільства до рідної мови людини як особливої форми почуттів і скарбу етносу, до кого вона себе зараховує;
- охорону й розвиток мов етноменшин, корінних народів к важливого внеску в розбудову Європи, її культурного розмаїття та впровадження традицій демократії [5, 35–36].

Не можемо не зауважити висновків і пропозицій, зроблених Куцьом О.М. Вони є об’ємними, глибокими, не формальними. З усього їх розмаїття ми особливо виокремлюємо один, але, як ми вважаємо, чи не наголовніший: успіх у важливій справі етнополітичного розвитку нашого суспільства може бути забезпечений лише тоді, коли утвердження української мови у статусі державної нашими урядовцями буде розглядатися як важлива складова державотворення й національної безпеки [5, 202].

Багатою на концептуальні положення забезпечення мовної політики в Україні є колективна монографія «Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом». В ній розкрито історичні передумови, внутрішні та зовнішні чинники мовної проблеми в Україні, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення, проаналізовано можливості досягнення консенсусної моделі функціонування найбільш поширених мов. Її автори: доктор юридичних наук, професор, академік НАН України Шемшученко Ю.С., доктори історичних наук Майборода О.М., Нагорна Л.П., Панчук М.І., Шаповал Ю.І., доктори політичних наук Горбатенко В.П., Котигоренко В.О., Кресіна О.І., Кулик В.М., Римаренко С.Ю., доктори соціологічних наук Вишняк О.І., Шульга М.О., доктор філологічних наук Ажнюк Б.М. та інші.

Зазначена колективна праця є спробою вирішити завдання визначення основних напрямків правового регулювання мовної політики, імплементації у національне законодавство про мови норм міжнародного права, правового забезпечення мовної політики із урахуванням, у тому числі, закордонного досвіду розв’язання мовних проблем, шляхів і методів розширення сфери застосування державної мови і, на нашу думку, має велике наукове, прикладне та практичне значення для вироблення мовної політики в Україні. Додатком до монографії пропонується проєкт концепції державної мовної політики в Україні. Її автори вважають компромісною і прагматичною моделлю вирішення мовних проблем на сучасному етапі [7].

До важливих досліджень з мовної політики необхідно, на нашу думку, віднести видання Парламентського видавництва «Обережно – мова!»: матеріали парламентських слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 року» [10].

Зрозуміло, що назване видання не є традиційним дослідженням. Але в ньому викладені думки і позиції не тільки десятків відомих політиків, багато з яких мають наукові ступені, в полі зору яких мовні питання перебувають постійно, але й не менш відомих вчених, які цими питаннями займаються професійно. Серед них Гавриш С.Б., Григорович Л.С., Дзюба І.М., Кармазін Ю.А., Литвин В.М., Мовчан П.М., Олійник Б.І., Танюк Л.С., Яворівський В.О. та інші. А серед других – Гриценко П.Ю., Жулинський М.Г., Масенко Л.Т., Марусик Т.П., Широков В.А. та інші.

Ними аналізується стан мовної ситуації в Україні, законодавча база здійснення мовної політики, її відповідність загальноприйнятій

світовій практиці і міжнародно-правовим актам, стверджується про проблеми функціонування і розвитку української мови, зокрема, про невідповідність проголошеного Конституцією України її державного статусу реальному стану, відсутність механізмів реалізації конституційно-правових засад мовної політики, неврегульованість юридичної відповідальності за їх порушення і таке інше. Разом з тим у їх виступах міститься низка конструктивних рекомендацій щодо докорінного поліпшення регулювання і реалізації мовної політики, більшість з яких знайшли своє відображення у «Рекомендаціях парламентських слухань «Про функціонування української мови в Україні», схвалених Постановою Верховної Ради України від 22 травня 2003 року [11].

Заслужують на увагу результати проекту «Мовна політика в Україні: антропологічні, лінгвістичні аспекти та подальші перспективи», виконання якого фінансувала програма INTAS з серпня 2006 до липня 2008 року. У проєкті брали участь вчені з Австрії, Англії й України, які досліджували різні аспекти мовної політики і мовної ситуації в Україні, зокрема, Кулик В., Баурінг Б., Масенко Л., Залізник Г., Сквірська В., Бестерс-Дільгер Ю., Сальваторе дель Гаудіо та інші. Їх дослідження базуються на результатах всеукраїнського опитування 2015 респондентів віком від 18 років і більше (1325 у містах і 690 в селах) 26 територіально-адміністративних одиниць України (24 областей, Автономної Республіки Крим та м. Києва) і фокус-групових дискусій, проведених у п'ятих містах: Києві, Донецьку, Луцьку, Львові та Одесі [8, 340–363].

Найбільшу увагу в контексті обраної теми привертає дослідження Баурінга Б. «Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство», в якому автор ґрунтовно аналізує закон України «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 року, «Про національні меншини в Україні» від 25 червня 1992 року, інші закони, відповідні положення Конституції України, кілька законопроектів про мови, внесених в минулому на розгляд до Верховної Ради України [1, 55–95] і на цій основі висловлює, на нашу думку, концептуальні висновки, які бажано було би врахувати при подальшому регулюванні мовної політики в Україні, зокрема щодо необхідності перегляду Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» та приділення особливої уваги кримськотатарській мові як мові корінного народу частини України.

Питання мовних відносин аналізує

Колісник В.П. в дослідженні «Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави», у якому робить висновок про те, що законодавство України у сфері мовних відносин залишається суперечливим та недостатньо ефективним. Тому, лише узгодивши положення різних законодавчих актів, подолавши протиріччя та недостатню визначеність багатьох з них, можна проводити виважену і послідовну державну мовну політику [4].

Аналізу політичного аспекту співіснування мов в Україні як у його специфіці, так і в контексті інших двомовних суспільств містить наукова праця Шумлянського С.В., окремий розділ якої присвячено дослідженню політики навколо мови – характеристики та типології її складових (суб'єктів, цілей, засобів) загалом та, зокрема, в українській ситуації. У роботі визначаються сутнівть та специфіка державної мовної політики, аналізуються заходи української держави у мовній сфері та їхня ефективність, а також подано рекомендації щодо підвищення ефективності державної мовної політики в Україні [16].

Для вироблення мовної політики в Україні не можна обійти увагою монографію Нагорної Л.П. «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики» [9], у якій автор висвітлює взаємодію політики і мови крізь призму підходів, що утверджуються у процесі становлення нової субдисципліни в системі політичних наук – політичної лінгвістики. Найбільшу зацікавленість викликає, на наш погляд, розділ IV монографії, що має назву «Мовна політика і мовно-культурний діалог», у якому розглядаються питання мови і проблем культурного суверенітету, долі і статусу української мови, проблеми двомовності в Україні і напрямків коригування мовної політики [9, 234–302].

Концептуальні положення мовної політики висвітлює Ткаченко Є.В. у монографії «Конституційно-правове регулювання мовних відносин». У ній встановлено основні ознаки та функції державної мови, принципи та фактори, що впливають на державну мовну політику, розглянуто мовні права національних меншин, а також проблеми правового регулювання мовних відносин у сфері діяльності органів державної влади, здійснення судочинства, освіти та в інформаційній сфері України [13].

Проблеми формування і здійснення мовної політики в Україні активно досліджує Євсєєва Г.П. Зокрема у своїх статтях вона аналізує теоретичні засади державної мовної політики [2],

питання державної мовної політики у діяльності парламентських партій та блоків, визначаючи при цьому пріоритетні напрямки розвитку мовного питання у діяльності окремих політичних сил [3], а також акти, які регулюють мовну політику в Україні.

Підсумовуючи викладене, кожне з проаналізованих нами досліджень більшою чи меншою мірою будувалося, як ми зауважили, на відповідних положеннях Конституції України України.

і законів України і містить окремі концептуальні положення щодо забезпечення і підтримки належних мовних відносин в Україні. На нашу думку, вони варті уваги органів державної влади і органів місцевого самоврядування і могли би бути проаналізовані в Конституційній Асамблеї, створеній згідно з Указом Президента України «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» від 21 лютого 2011 року [14] для підготовки змін до Конституції

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Баурінг Б. Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство/ за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ, 2008. С. 55–95.
2. Євсєєва Г. П. Теоретичні засади державної мовної політики. Українські наук. зап. Часопис Хмельницького ун-ту управління та права. 2008. Спецвип. № 3. Ч. 1. С. 85–87.
3. Євсєєва Г. П. Питання державної мовної політики у діяльності парламентських партій і блоків. Українські наук. зап. Часопис Хмельницького ун-ту управління та права. 2010. № 1. С. 196–202.
4. Колісник В. П. Конституційно-правові проблеми регулювання міжнаціональних відносин в Україні в умовах становлення правової держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2003. 25 с.
5. Куць О. М. Мовна політика в державотворчих процесах України : навч. посібн. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2004. 276 с.
6. Масенко Л. Мовна ситуація в Україні: соціолінгвістичний аналіз/ Л. Масенко. Мовна політика та мовна ситуація в Україні : Аналіз і рекомендації. Київ, 2008. С. 96–131.
7. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ, ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
8. Мовна ситуація і мовна політика в Україні: Аналіз і рекомендації/ за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ : Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2008. 363 с.
9. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. Київ : Світогляд, 2005. 315 с.
10. Обережно – мова! : матеріали парлам. Слухань у Верховній Раді України 12 березня 2003 р. Київ : Парлам. вид-во, 2003. 134 с.
11. Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Положення про загальноосвітній навчальний заклад» від 30 вересня 2009 року № 1033. Офіц. вісн. України, 2009. №75. Ст. 2569.
12. Титов В. Д. Історичний розвиток філософсько-логічних концепцій мови права: монографія. Харків : ФІНН, 2009. 432 с.
13. Ткаченко Є. В. Конституційно-правове регулювання мовних відносин: монографія. Харків : ФІНН, 2010. 336 с.
14. Указ Президента України «Про підтримку ініціативи щодо створення Конституційної Асамблеї» від 21 лютого 2011 року № 224. Урядовий кур'єр, 2011. 23 лют.
15. Шемшученко Ю. С. Право/ Ю. С. Шемшученко. Юридична енциклопедія. Київ, 2003. Т. 5.
16. Шумлянський С. В. Мовна політика у двомовному суспільстві (на прикладі України) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.02. Харків, 2007. 20 с.
17. Ялова О. В. Конституційно-правові засади мовної політики та їх реалізація в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2012. 20 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025